

ПЕРЕД ЧУДНІВСЬКОЮ КАМПАНІЄЮ.

Не добре заповідала ся на Україні весна 1660 р. Вправді в зимі (в лютім) удалось якось козакам ударенити кампанію Поляків, Татар і Виговського, і під мурами Могилева відбили правобережні полковники всі їх штурми, так що польське військо утомлене невдачами, зморене голодом і холодом мусіло відступити знов до границь Волині і Галицької Русі і там розложить ся на кватири; та все таки тим спокою не привернено. Треба було стерегтись від заходу від Поляків а з півдня від Татар, які по згаданій невдачі вичікуючи весни, стояли великом гуртом (80.000) у Буджаку і звідти раз ураз нападали на Україну¹⁾.

Але що найважнійше, не стояла Україна на добрій стопі й з новим своїм союзником, Москвою. Всім стояло живо перед очима, ще ніхто не забув того великого насильства, коли то московські воєводи по упадку Ів. Виговського позволили собі так сильно і брутально використати при тодішніх заворушеннох на Україні хитку ситуацію нового правительства під Юрієм Хмельницьким, упираючись на вирахуванню — підтяті за одним ударом самоуправу України і тим способом звязати її постійно зі своїм державним тілом. Певно, коли московське правительство хотіло вже мстити ся за конотопський погром — то пімста була невідповідна і зле вимірена, — бо мстили ся не на тім, хто звинув. Маю тут на думці акт нової переяславської згоди з осени 1659 р.

¹⁾ Отся стаття — се продовжене історичних студій, друкованих в LIX і LX т. Записок Н. Т. ім. Ш.

Як звісно, по упадку Виговського поділилась Україна на такі два противні собі що до політичного напрямку табори: Задніпрове розбуджене реакційним огнем, знесеним московськими універсалами і радикальним Запорожем, стало по стороні Москви. Се була — так сказати — революція народньої маси против нового панського режиму заінaugурованого Виговським, а в якій провід узяв демагог — Переяславський полковник Тимотей Цицюра. Правобережє з новим гетьманом Юрієм Хмельницьким і зі своїми полковниками не пішло туди. Ім була далеко милійша і вигіднійша автономія України в злуці з Польщею на взір гайдецького трактату. Лише з причини народньої неохоти до такої злуки з Польщею, з якою треба було числитись, українські автономісти бачили себе змушеними піддати Україну під залежність Москви, але тільки ціною важких уступок на користь української самоуправи.

На новій раді в Переяславі, куди воєводи закликали Хмельницького і правобережних полковників, мало власне рішити ся затверджене гетьмана і мали бути обдумані статті нової згоди. По торгах, які завелись між обома сторонами, себто воєводою Трубецким і Хмельницьким що до умов нової піддачі, Цицюрі і московським воєводам удалось настрашити козацького гетьмана евентуальністю поминення його при нових виборах, і обіцянкою санкції їх постулятів, вони затягнули таки гетьмана до себе на раду. І стало ся те, чого бояли ся козаки. Розуміється, що про вільний вибір, про якісь обопільні умови, компроміси, не було там і мови. Трубецької стягнув до Переяслава всіх своїх воєвод з України і мав до розпорядження до 40.000 війська; маючи до того за собою своїх агентів як у рясах, так і між старшиною, і маси народу, які були дуже зневірені до козацького режиму, перевів у повні свої пляни по власній волі.

Затверджене 14 статей Богданович, а передовсім долучені до них 18 додаткових, були лише гіркою іронією на козацьку легковірність і довершували порфідне ігнорування безпорадності і безсильності самого козацтва московським правителством. Усуваючи новою умовою зі сфери гетьманської влади деякі важніші атрибути її, зроблено з неї тільки виконання правителственных інструкцій, ба, що більше, надавано можність не тільки своїм воєводам, але всяким непевним Українцям, всяким „добровольним кореспондентам“, ві всім контролювати гетьмана і доносити до Москви і навіть спеціальною точкою гарантовано їх цілість і нетикальність від гетьмана. Дальше піддано українське

духовенство під опіку і юрісдікцію московського патріярха, а могутість і силу козаків ослаблено через окованнє України цілим рядом твердинь. Та се ще було не все. Хоч до живого діткнуло українських патріотів се поведеннє, якого дізнали від деяких своїх зрадників, від московських насильників, але й дальший перебіг подій не був такий, щоб злагодити їх жаль.

Щоб знов мовчаннєм не оказати своєї згоди на се, і може своєї нікчемності, ухвалено десь не довго по тій раді в Чигирині вислати до Москви посольство з протестом против попередньої умови, і там домагати ся безумовно її знесення, а натомісь мали козацькі посли предложити нові статті — компромісові. І справді в другій половині листопада виїхало козацьке посольство під проводом Андр. Одинця і Петра Дорошенка. Але дарма, по кількох місяцях із новим роком повернуло воно назад нії з чим.

Не можна відмовити щирості сучасним звісткам, які кажуть, що се нове розчарованнє довершило між козацькою старшиною огірченнє і незадоволеннє до Москви і побільшило ворожнечу против авторів такого лиха. Всюди по Україні поніс ся тихий голос незадоволення а супроти виновників і зрадниківоказувано погорду. Але незадоволені мусіли сидіти тихо: нещаслива могилівська експедиція мусіла без сумніву зробити свій вплив і скріпила значно становище Москви на Україні й її партії¹⁾.

На тлі такої ситуації і контрастів в інтересах сусідніх держав, як і обох партій на Україні видно було заздалегідь луну нових грізних завірюх, нової війни за Україну — та ніхто не вмів угадати її непевних результатів: усяко могли вішувати — одні так, другі сяк, та здається ся було найбільше таких, що навчені тяжкими досьвідами в своїй пасивності дивилися вже байдужно в будуще, підчинивши весь свій політичний розум під ту розпучливу максиму, яку в осени того самого року по страшнім погромі Москви під Чудновом повторили офіціально полковник і лубенські козаки москов. послови Сухотину: „Хто буде сильніший, того й ми“²⁾). В своїй немочі були на позір байдужні, але в серці ховали як до одних, так і до других ненависть і недовірє, сей одинокий капітал слабших і покривджених.

¹⁾ Про все те ширше див. в моїй розвідці п. з. „Виговський і Юрій Хмельницький“.

²⁾ Памятники изданные временною комиссию для разбора древныхъ актовъ, т. IV, ст. 69.

Сяк чи так стояли справи на Україні, оба супірники, Москва і Польща, хотіли її мати за собою, і нічого іншого як посіданє України було тим мотивом грозячого конфлікту і ніхто інший не міг розвязати сего питання, як вона. Нова політична констиляція залежала від того, на чию сторону перехилиться Україна. І справа пішла зовсім природним ходом. Лівобережє взяло сторону Москви, а Правобережє з гетьманом заховалося якийсь час, як наказувала обережність, у резерві і аж при кінці, як щастє вже рішучо перехилялося на сторону Польщі і Криму, уложивши угоду прилучилося й собі до них і сим запечатало їх перевагу. За ними потім пішло й Лівобережє.

Дивне було поступуванє Москви супроти України перед таким важним фактом, яким мала бути боротьба з Польщею. Хоч як Москві повинно було на тім залежати — прихилити уступками козацьку старшину, вона зовсім ігнорувала в такій хвилі не тільки їх автономні змагання, але не старалася навіть прихилити гетьмана і вволити його просьби, навіть приватної натури. Його дуже інтересувало визволенє полонених і швагрів Івана Нечая з його братом Юрієм, Данила Виговського і полковника Івана Сербина, що хоч не був із ним у родиннім звязку, але гетьман за ним вставляв ся¹⁾). Кілька разів писав гетьман до Москви і просив визволити їх, але в Москві зовсім тим не зворушувались і не тільки не обіцювались їх вернути, а й у всяких письмах до гетьмана замовчувалось про них. З розпукою і слізми пише вже гетьман у своєму листі до царя по раді над Кодачкою перед своїм походом д. 15 липня 1660:

„Стільки разів писав я про Івана Нечая, моого зятя до в. ц. величества, а ніколи не можу бути щасливим одержати сього, чого бажаю; думаю, що письма мої не доходять до рук в. ц. в., або може вірними і щирими услугами не можу заслужити на милість в. ц. в. Сестри мої, дві вдови по Даниї Виговськім і Івані Нечаю, з маленькими діточками кроваві сльози проливають, нарікають, докучають і молять мене, щоб я бив чолом, писав і випросив таки сього Нечая для сестри; длятого йдучи в похід, іще засилаємо просьбу до вашого царя величества і просимо падаючи перед царським троном до лиця землі з покірним благаннєм: зволь розказати, аби його за сим нашим писаннєм до нас вислано, а коли не можемо тієї ласки у вашого царя величества

¹⁾) Памятники т. III, ст. 416—228. Письмо Юр. Хмельницького до царя про справи, що до міра з Польщею. З Чигирина, 1660 р. в маю.

доступити, то кажи своїм царським письмом подати нам відомість, чи маємо ще очікувати його?“¹⁾). Але Й тепер ся по-кірна просьба гетьмана всеї України полишилась не виповненою і її відмовлено раз на все. Цар не вважаючи на те, що гетьман за їх лояльне заховане сам ручив ся, відповів, що не видасть Нечая, бо „Іван Нечай нас зрадив і присягав польському королеви; він побивав многих наших людей на підїздах, у Мстислав і Кричев писав до міщан приманливі листи, задля чого міщани пішли на зраду і наших воєвод і ратних людей побили, а інших воєвод він, Нечай, відіслав до польського короля; він то із Чаус ходив під Могилів і Мстислав і там счинив руйну і розлив крові, він то в Смоленськ і в інші городи писав листи називаючи себе вірним підданим польського короля; він запер ся в Бихові, і для того наші ратні люди взяли його. Тому нам Нечая до вас у Запорозьке військо годі відпустити, бо він по своїй присязі буде сприяти всякого добра королеви, а нам і вам усякого зла“²⁾).

Як уже згадувано, не услухала Москва і протесту на Переяславські статі, який попереднього року повезли козацькі посли з Одинцем і Дорошенком на чолі. На приняті не мали що нарікати, принято їх там незвичайно гречно³⁾, але всі їх нові пропозиції відкинено, угода з козаками лишилась таки Переяславська: „Царское величество указалъ, что быть тому по Переяславскому договору“⁴⁾). Коли се можна вважати за яку уступку, то була вона в тім, що обіцяно на разі не обсаджувати Уманя і позволено кільком козацьким депутатам разом із московськими взяти участь у борисівськім з'їзді, де мала зібрати ся комісія для полагодження спорів між обома державами, себто Польщею й Москвою, і де мали бути визначені сталі граници⁵⁾). Тай та ніби уступка була подиктована виключно оглядом на власні користі: Москві на тім з'їзді — в разі яких суперечок і непорозумінь що до України, хотіло ся боронити ся устами самих козаків і при можливім поділі загорнути як можна найбільше українських земель, до чого теж були пожадані козацькі посли.

¹⁾ Акты относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. V, ст. 33—34. Письмо гетьмана Юр. Хм. до царя Алексѣя Мих. о радѣ надъ Кодачкою, ст. 32.

²⁾ Ibidem, ст. 35—36. Царская грамота гет. Юр. Хмельницкаго о невозможности отпустить зятя его Ивана Нечая.

³⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 244.

⁴⁾ Акты т. V, ст. 1—7. Докладъ о челобитыи Запорожскимъ посланцевъ 1659, декабря 23. ⁵⁾ Ibidem.

Обіцював цар видати для сторонників Виговського амнестію, „щоб не були банітами“, але лише тоді, коли вже сам гетьман приїде до Москви¹). Та гетьман на се не відважався і викручувався від виїзду²).

Коли так отже московське правительство ігнорувало собі автономні змагання України, ігнорувало собі навіть більше приватної натури проосьби гетьмана, за се показувало велику щедрість для тих Українців, які вдавалися зі своїми справами до залагодженя просто до Москви, навіть із поминенем голови, гетьмана, а передівсім, коли їх проосьби були економічного характеру. Поступувано собі в тім крайне цинічно і деморалізаційно, використовувано безхарактерність і слабі сторони всяких впливових осіб, набиваючи їх кишені чужим добром і так затихомирюючи наріканя і гоючи болі, які виходили з почуття інших, більших кривд.

Особливо богато ласк зазнав Ніжинський полк за вірність його проводирів — полковника Золотаренка і протопопа Максима. Тому що Ніжин насамперед відступив від Виговського і був одним із перших полків, що найрішучіше виступили против гетьманування Виговського, забуто йому все давнійше, і всім його мешканцям видано прощене за участь в облозі в Конотопській кріпості і за участь їх під проводом Гуляницького в конотопськім погромі. А тому, що саме місто за весь час війни потерпіло великі шкоди, звільнено його на три роки від податків і що більше, потверджено його муніципальні права і запоручено незмінність і нетикальність міського суду. Навіть до Москви обіцяно не приймати ніякої апеляції. Полковникови, бурмістрови, райцям і всяким іншим особам, монастирям, взагалі всім, хто тільки просив чого, все сповнювано і надавано грамоти чи то на села, чи на млинни, чи на грунти, чи на що інше³).

Та не тільки виключно для Ніжина роблено такі уступки; правда, для нього більше, як кому іншому з огляду на його

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Памятники т. III, ст. 423—424. Письмо Юр. Хмельницького до царя з обясненiem причин, які йому перешкоджують приїхати до Москви. З Чигирина, 1660 р. 18 марта. Такі причини були по викрутам гетьмана: 1) лихі дороги, 2) що можуть Ляхи використати його неприсутність і напасті на Україну разом із Турками, яких листи до Виговського він перелапав і в кінці 3) не може виїхати без поради і волі всього війська.

³⁾ Акти, т. V, ст. 13—26. Маємо ту власне опублікований щільний ряд грамот на ріжні наданя. Наводити їх розуміється, нема потреби. Крім того див. Памятники т. III, ст. 425—426.

сусідне положене і на ціль, аби гравітував більше до Москви; але поступалось так і з іншими. Хто тільки чого просив, а мав за собою якісь ніби кривди або заслуги, давано; хто тільки мав спромогу поїхати до Москви, не вертався з голими руками. Їздив туди зі всею полковою старшиною і переяславський полковник Цицюра, їздив і Яким Сомко. Крім репрезентантів білого духовенства приїжджали в Москву старці ріжних монастирів; вони жалувались на свою руїну під час домашньої війни, просили милостині і жалуваних грамот на маєтности. Годі тут усіх вичисляти; здається ся, мало було таких монастирів, які б із сего не користали¹⁾.

В міжнародній політиці перша половина 1660 р. була виповнена переговорами на дипломатичні конкуренції в Борисові. Вже на початок 1660 р. був назначений до Борисова з'їзд польської і московської комісії і за призволом Москви мали в ній взяти участь також і козацькі депутати, назначені в тім разі до сього: Золотаренко, Теодор Коробка і Константин Матюта²⁾. З цеою комісією трапила ся зовсім така сама історія, яка випала тому кілька літ назад, іще за життя навіть Богдана Хмельницького з комісією і переговорами в Вильні, і так само живо діткнула українських автономистів.

Як тоді, так і сим разом зайняцювали мирове порозумінє сама Польща, якій дуже хотілося відвернути Москву від окупації Литви та якимсь способом, хочби позірною умовою, задержати на далії свій стан посідання і в Литві і на Україні. Бо стояло там дуже погано з польською справою: князь Хованський перейшов побідним походом цілу Литву, а польсько-литовські вожди Полубінський, Обухович, Огіньский програли три битви; в січні здобув і спалив Хованський сильну твердиню Берестя³⁾. В Польщі побоювались навіть, щоб Хованський не пішов на Варшаву. Ще одиноку надію покладано тоді на Чарнєцького, якого завернено з Луцька і віддано команду на Литві⁴⁾. Москва хоч згодила ся радо на „отворене мирних переговорів“, то таки мабуть знаючи добре ситуацію в Польщі, війська свого не звертала і не переривала воєнних кроків. Попри справи елекції

¹⁾ Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в., ст. 140—155.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 426—428. Акты т. V, ст. 11—13.

³⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. 11, ст. 109.

⁴⁾ Рук. арх. кн. Санг. ч. 170, ст. 6—7. Відповідь короля Ст. Потоцькому; Гляди мою працю: Виговський і Юрій Хмельницький, ст. 66—67.

царя на польський престол і проектованої персональної унії, якою Поляки манили Москву, мала тепер уся вага тих нарад звернути ся на визначеніє сталих границь між обома, а згайдно між трьома державами, бо в склад того входила також і Україна.

Українські депутати вибрали ся просто до Борисова ще перед днем 20 лютого, та одначе завернено їх з дороги по жаданю висланого з Москви до Чигирина Желябужского¹⁾) до Москви. Аж звідси по обговореню своїх завдань, десь певно аж у перших днях цвітня удались вони до Борисова разом із московськими відпоручниками під проводом князя Никити Іван. Одоєвського і інших товаришів та учасників колишньої виленської комісії²⁾).

У точках зложених в інструкції висловлялись ось які бажання, що мали предложить посли. Насамперед вимовляли Українці цілковите знесене гадяцької комісії, „той крамолы уніяцкой“: жадали, щоб у землях які лишать ся на дальнє під Польщею скасовано раз на все унію, а полищено православє не нарушуочи його ні в чім. На церковні посади, як митрополія, епископства, архимандрії і інші мали б бути наставляні люди з повільного вибору, не вважаючи чи він шляхотського роду, чи з простого стану. Київського митрополита має висъявувати царгородський патріарх; руська мова повинна бути узгяднена в коронній і в литовській канцелярії, взагалі в адміністрації і в судах, і на руські письма мають відповідати тілько по руськи. Українсько-руських послів до короля і Річи Посполитої приймати не інакше, як на руській мові, і в сїй мові давати їм відповіди.

Окрім того українські послі повинні були вимагати суду над Тетерею і над полковником Пивом. Тетеря утікаючи з війська запорозького захопив у митрополита Балабана гроші і зebraв привілеї і універсалі польських королів і великих князів Литовських, починаючи Гедимином, а кінчачи Яном Казимиром. У кінці, скривдив і вдову по небіщику Данилі Виговськім, зebraвши у неї гроші і худобу. Пива позивали за те, що він поруйнував і пограбив Межигорський монастир³⁾.

¹⁾ Памятники т. III, ст. 420—421.

²⁾ Остання дата з побуту козацьких відпоручників у Москві з дня 25 марта (Акты т. V, ст. 11). Річ певна, що в Борисові вже були 22 цвітня. Там же ст. 16.

³⁾ Акты т. V, ст. 11—12.

Далеко важнішою справою було визначене сталих границь між Польщею і Україною та між Польщею і Москвою. Москва бажала конче загорнути Білу Русь в її етнографічних границях і козацькі посли повинні були жадати сего також від польських комісарів. Що до України, то до неї мали долучити Поділє і Волинь аж по ріку Буг і в ті землі Поляки не съміли б ніколи входити¹⁾.

Коли б Поляки дуже обставали за задержанем Берестя Лит. і Камінця Подільського, могли посли відступити і предложить інші граници по устній інструкції; в тім разі, здається, посувано граници аж до Случи, Горині і Буга²⁾. Так мала виглядати Україна.

Як було сказано на початку, ся комісія не була зі сторони Поляків трактована серіозно, тож не довела до нічого. Польські комісарі не були навіть ласкаві приїхати до Борисова і лиши листовно переписувались; передовсім не хотіли допустити козаків які своїх підданих до участі в переговорах, бо як мотивували, вся Україна належить до них і сам Юрій Хмельницький по своїм виборі і Запорозьке військо через своїх післанців заприягли королеви в Шубині³⁾). Підношено й інші подібні суперечки і на них гаяли весь час. Вправді причин до зірвання ніяких не давано, але в дійсності обі сторони виглядали з зацікавленем, які результати дадуть походи Чарнєцького і Хованського.

¹⁾ Ibidem, ст. 15—16. По словам Соловйова повинні були козаки домагати ся крім визначення граници (в формі висше наведеній) і знесення унії, також того, щоб полонників українських узятих у війні, вернено і, щоб торговля між Україною і Польщею була свободна.

²⁾ Ibidem. Се була лінія, яка до тепер уходила за границю між Україною і Польщею і була потягнена ще під час Зборівської умови 1649 р. Інтересна річ, що моск. правительство перед борисівською комісією зажало від козаків, щоб вони поінформували його про ті граници. Памятники т. III, ст. 426—428.

³⁾ Соловьевъ, т. XI, ст. 110. В рукописи бібл. Чортоприйских ч. 402 ст. 319 є лист Юр. Хмельницького відданий королеви в Шубині д. 17.11.1659, в якім власне звіщає гетьман про передачу йому булави Виговським і заявляє свою вірність. Однаке про присягу нічого не чуємо. Що правда, Виговський в своїй реляції до Ст. Потоцького (Рук. ч. 402 ст. 339) стверджує факт присяги Юр. Хмельницького, але де вона відбула ся — не подає. Гідне в сій реляції ще уваги, що молодий козацький гетьман по солодких комплементах свого опікуна хотів йому назад вернути відняту гетьманську гідність, але Виговський не хотів її приняти, а радив посадити на гетьманство кошового Сірка і полковника Богуна, які власне мали вчинити против него потайну конспірацію, і видвигнули на історичну видівню Юрія (Гляди Рукопис Ягайлонської біб. ч. 5, ст. 895—896 — Niezgody i Buntы kozackie 1659 г.).

Справді сьому першому діло йшло добре і він надав цілій справі на Литві інший оборот. Заняте Вильна десь у першій половині мая, а опісля його побіди над Хованським під Ляхівцями і Полонкою вивели Польшу зовсім із біди. Се все рішило зірванє угоди і московсько-казацькі депутати мусіли по просту втікати. Що правда, кликав король їх своїм листом до повороту, але дарма. Московські посли увязнивші післанців таки поїхали¹).

Але се ще не все, через що Поляки злегковажили собі ті борисівські переговори: був іще один чинник і то хто знає чи не найважнійший, з яким вони мусіли рахувати ся; се був Крим. З переговорів, які б вони були, Татари не сподівалися для себе нічого доброго і побоювались їх евентуальних наслідків. Тому коли догідалися про них, вони дуже тим занепокоїлися і уживали всіх способів не допустити до порозуміння, а противно напирали до війни²). Ось що пише під впливом неприхильного настрою Татар гетьман Ст. Потоцький д. 1 (4) цвітня до польських комісарів у Борисові: „Коли уложимо з Москвою мир, то безперечно кинуться на нас обі фурії, Турецька і Татарська, бо вже господарі молдавський і волоський кинули між них недовіре до нас, переконавши їх, що ми годимося з Москвою против них. Я бажав би з Москвою мира, але коли б за тим мала наступити війна, то треба добре над тим застановити ся“³). Рівно ж против угоди, а за продовженем війни був і Іван Виговський. Борисівська комісія псуvalа йому всі пляни і добру згоду з Кримом, який він втягнув у свої комбінації до війни з Москвою. Як хан, так і вся його старшина дивилися на се діло з великим невдоволенням і зовсім не укривали свого страху. Всі вони в острім тоні закидають польському рядови не самостійність і скаржуться перед Виговським на ремствоване орд з сього поводу; взивають його скоро і рішучо брати ся до діла, бо вони не будуть у силі заспокоїти і вдержати в карності неспокійних мас. Виговський зі своєї сто-

¹) *Teki Narz. zewicza*, ст. 505 (Лист комісарів до короля 25 липня зі Слоніма).

²) Памятники т. IV, віdd. III, ст. 8—9. Копія листу від Щабулат-аги до команданта Камінця Подільського. Лист писаний десь у першій половині цвітня. Занепокоєний ага засягає інформації про нову згоду. Занепокоєне Татар із того приводу було таке велике, що Виговський мусів їх заспокоювати і писав, „що король без хана, свого союзника, до ніякого помирення не приступить із царем, а противно, з весною з правою готовить на него всі свої сили“ (Памятники т. IV, ст. 11—12).

³) Памятники т. IV, ст. 1—3.

рони робив, що міг і в своїх відповідях на закиди татарської старшини, він заявляє, що не числить ся серіозно з тою угодою і не вірить у ніякі її успіхи, успокоює Татар і радить вичекати на поготовлю до весни. Як тамтого року, так тепер він намовляє корону до як найскоршого і рішучого діла против Москви і України¹⁾.

На Україні якийсь час аж до кінця червня було тихо, бодай нічого дуже голосного не приключилося, хиба б згадати похід Запорожців під проводом Сірка десь у половині цвітня перед великомоднем на Очаків, який скінчився поруйнованням татарських улусів і поневоленням Татар²⁾. Було се не що інше, як відплата Татарам за їх напади на полудневу Україну чинені певно в зимі разураз. Від самої зими від невдалої могилівської кампанії стояло коло 80.000 орди на поготовлю воєнним у Буджацьку, накликували і ждали Поляків поки підуть на Україну³⁾. Розуміється, не могло тут обйтись без нападів на Україну і козацькі полки мусіли стояти також на поготовлю і наглядати над Татарами, яких поодинокі відділи заганялися в центри України і обловлювались полоном⁴⁾. Одного разу удалось орді знести до решти під'їзд Сірка, а його самого побивши гонили аж до самої Січи. По Польщі ходили навіть чутки, що козацький кошовий наложив власною головою⁵⁾.

Перші конкретніші обяви народнього незадоволення, що можна було уважати заповідю нових заворушень і війни, показалися літом на Волині над Стиром і Горинню в районі, де кватиравали наемники Виговського і де нарід від постою військ був найбільше матеріально винищений. Де як де, а тут, людність мусіла вже попасті в крайну руїну і розпуку. Яка була ненависть

¹⁾ Рукопис бібл. Ягайлонської ч. 5, ст. 742–743. Лист Виговського до Ст. Чарнецького з дня 7 цвітня. Акти т. V, ст. 29–31. В дальшім місци повисше згаданої рукописи маємо звістку, що до Krakova разураз надходили від Татар і Виговського алярмові вістки, щоби місто переговорів взяти ся зараз до оружя і так поладнати ся з Москвою. „Дуже їм не подобається ся з Москвою комісія“, додає автор.

²⁾ Акти т. V, ст. 28–29.

³⁾ Акти т. V, ст. 29–31. Про становище Татар довідуємо ся з листів хана і найзначнішої їх старшини, які дісталися в руки козаків від полоненого ними на Дністрі післанця Виговського, Стефана Богушевича.

⁴⁾ Акти т. V, ст. 12. Рукопис бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 743. Лист Виговського до Чарнецького. Він поміж іншими говорить про часті напади на Україну Татар, що стояли під Тегинею (Бендерами).

⁵⁾ Той сам рукопис, ст. 743 під титулом „Nowiny z Ukrainy“.

людности західного поясу і їх озлоблене до Поляків, показалося вже по невдачі могилівської кампанії, коли то людє палили перед польським військом усяку живність і пашу і всюди виступали збройно. Не мав опісля від них спокою Станіслав Потоцький і Виговський разураз мусів обганяти ся від усяких ватаг. Далеко більші розміри прибрало се народне незадоволене і ся під'їзда шарпанина аж у літі при кінці червня. Селяне, всяки незадоволені збираліся в ватаги, а злучивши ся з козаками палили, грабили і виганяли шляхту за Горинь, Стир. Уся та країна закишила від них.

Єрліч під днем 26 червня оповідає, що на Волині запанувала велика трівога перед розбійниками козаками, перед якими мусіла шляхта зі своїх домів утікати за Горинь і Стир і яких, як подавали полонянки, мало бути до 10.000; було між ними і 600 московських райтар і мали з собою кілька гармат. Головним зборищем було Корецьке Межиріче, звідки вислано ватаги на всі сторони. Одну таку 2.000 ватагу зніс полковник Виговського Ляско, що стояв із 4.000 війська Виговського в Дорогобужу. Довідавшись, що вони мають напасті на Острог, він випередив їх і напавши з укриття на них при самім їх приході, не тільки їх розігнав, але й не мало їх при погоні на ріжних невигідних переправах на Горині потопив. Під Фінним коло Ровна одна 6.000-чна ватага потурбуvala добре Поляків і переслідуvala їх аж до Олики, де на болотній річці Рудці згинуло дещо (60) Поляків, а з решти спас ся той, у кого був добрий кінь і міг склонити ся в Луцьку. Нічого не вдіяв їм і син Потоцького, сокальський староста, якого вислано з 2.000-чним військом для очищення краю перед тими ватагами. З Гущі, що правда, випер їх, але коли склонилися до ліпше укріплена Межиріча, мусів відступити. Ходили вони від села до села, убивали шляхоцькі жінки і діти, палили, пустошили і вимолочували гумна, а збіже вивозили до Білої Церкви¹⁾. Старшував над ними, як подають інші жерела, якийсь Олешко²⁾. На Подністров'ю знову увивався з кількома тисячами козаків Гоголь і також непокоїв шляхту³⁾. Мусів сей рух бути

¹⁾ Jerlicz, т. II, ст. 47—48. Оповідає найдокладніше про сю подію; понадто Kochowski, Ann. Poloniae Climacteres, II, ст. 460; J. Th. Josephowicz, Ann. Leop. libri extra ord. sub anno 1660.

²⁾ Власне оба останні висіще наведені автори називають ватажка Олешком.

³⁾ Dr. Wiktor Czermak, Szczęśliwy rok (Przegląd polski, т. 1889, kwart. II), стор. 541.

справді дуже поважний, коли шляхта, як каже Єрлич, чула себе змушеною інтерpelювати навіть любельський трибунал.

Годить ся при тій нагоді долучити оповіданє, яке подає автор „Bellum Polono-Moschicum“¹⁾) про подібний факт. Можливо, що се той сам факт, який подав Єрлич, коли ж ні, то буде правдоподібнійше його продовженем у трохи пізніші часі, при кінці липня або на початку серпня. По словам сього автора господарював на Підлясю і Волині оперуючи з міста Межиріча (кальницький полковник) Іван Вертелицький²⁾). Мала се бути авангарда Шереметєва післана ним, щоб очистити Волинь від Поляків³⁾), у тім разі військ Любомірського, що збиралі ся на війну і сей край держали в своїй владі. Та з його місією зле повело ся, хоч під ним мало бути до 20.000 всякого люда: заатакувала Вертелицького в таборі під Межибожем вислана умисне на те часть кінноти Любомірського (14 хоругов і 600 драгонів), до якої долучив ся і гетьманський син, староста сокальський Фелікс Потоцький на чолі 2.000 кінноти. Вони тут козаків перемогли, табор їх зі всіма нарабованими достатками взяли, а сам Вертелицький з недобитками успів утекти до Шереметєва, що вже вирушив із Києва. Дістав ся при тій нагоді в полон якийсь съященник із Корця, що перший дав Полякам дуже докладні вісти про зорганізовану кампанію Москви і України против Польщі.

Попередні факти були лише обявами, прогностиками того великого акту, що розіграв ся небавом і в якім узяла участь ціла східня Європа.

Василь Герасимчук.

¹⁾ Bellum Polono-Moschicum ad Czudnowo (Arch. komis. hist. t. VII), ст. 8 і 72. Се одна з найважнійших реляцій про Чуднівську кампанію.

²⁾ Що се був кальницький полковник, довідуємо ся з листу козацьких полковників до Шереметєва з під Маковець під Баром. Між іншими полковниками вичислене й його імя (Барсуковъ, Р. Шер. т. V, ст. 321).

³⁾ Грабянка, ст. 172, підpirає наш здогад, що сей Вертелицький міг бути післаний на Волинь Шереметевим. Говорить власне сей автор, що Шереметев вислав із під Кодачки „преди себе подъездъ зѣльний конницѣ“, і вони прийшовши на Підляссе, безмірне число шляхти з їх добром положили, гетьмана коронного польського кілька раз побили і тілько мале число утікло до Дубна. Говорить дальше, що козаки заганялись аж під Люблін.